

קופת הצדקה והעניים המחזרים על הפתחים

מבוא

מקורות הצדקה העומדים בפני העני הם: א. מקורות פרטיים, כגון: בעלי בתים. ב. מקורות ציבוריים, כגון: קופת הצדקה. מקורות אלו מתאימים הן לעניים הבושים בעניים, והן לעניים שאינם בושים במצבם ופושטים יד ברחוב או מחזרים על הפתחים. במאמר נדון במספר שאלות הקשורות לנתינת צדקה לעניים ממקורות אלו. נברר האם לדעת חכמי ישראל העני יקבל צדקה משני מקורות גם יחד או רק מאחד מהם, האם בחירה באחד המקורות תשולל ממנו את הזכות להיעזר במקור האחר. כמו כן נבדוק מה היה יחסם של חכמי ישראל במהלך ההיסטוריה אל תופעת החזרה על הפתחים ואל קבצני הרחוב, ואת יחסם אל הניסיונות שנעשו בקהילות ישראל במקומות שונים, לתקן תקנות האוסרות על העניים לחזר על הפתחים.

א. גבאי קופת הצדקה והעניים המחזרים על הפתחים

חכמי המשנה¹ קבעו את גודל הצדקה ואת סוג התמיכה שיש לתת לעני העובר אורח ולעני תושב המקום. עני עובר אורח קיבל מהגבאים מנת מזון יומית מהתמחוי במקום שיש בו תמחוי, או צדקה ממונית שוות ערך במקום שאין בו תמחוי². עני תושב המקום קיבל מגבאי הקופה, מידי יום שישי בשבוע, דמי צדקה שבהם היה רוכש מזון לשבת ולכל ימות השבוע. אין במשנה התייחסות לשאלה האם על גבאי קופת הצדקה לתת מהקופה גם לעני המחזר על הפתחים, או המקבץ מזון או ממון מבעלי הבתים ומעוברי אורח ברחוב. בתוספתא אנו מוצאים לראשונה התייחסות לנושא: "...היה מסביב על הפתחים אין נזקקין לו לכל דבר"³.

משמעות אפשרית של משפט זה היא שהעני המחזר על הפתחים אינו מקבל, לדעת חכמי התוספתא, כל תמיכה מהקופה הציבורית. ניתן אולי לפרש דברים אלו גם כהוראה לעני הנזקק לקופת הצדקה שלא יחזר על הפתחים, כדי שלא

1. פאה פרק ח, משנה ז.

2. ראה משנה תורה לרמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק ט הלכה ג.

3. תוספתא (מהדורת ליברמן) פאה פרק ד, הלכה ח.

יפסיד את התמיכה של קופת הצדקה. דברי התוספתא הם ככל הנראה המקור שעליו התבסס החכם התלמודי רב פפא בסיפור המעשה המופיע בתלמוד: "ההוא עניא דהוה מחזיר על הפתחים דאתא לקמיה דרב פפא, לא איזדקק ליה. אמר ליה רב סמא בריה דרב ייבא לרב פפא: אי מר לא מזדקיק ליה אינש אחרינא לא מזדקיק ליה, לימות ליה. והתניא אם היה עני מחזיר על הפתחים אין נזקקים לו! אמר ליה אין נזקקים לו למתנה מרובה אבל נזקקים לו למתנה מועטת⁴."

תרגום: עני אחד שהיה מחזר על הפתחים שבא לפני רב פפא, לא נתן לו. אמר רב סמא בנו של רב ייבא לרב פפא: אם אדוני לא ייתן לו, כל אדם אחר גם כן לא ייתן לו, שימות לו (העני)? אמר לו רב פפא והרי שנויה בדייתא אם היה עני המחזיר על הפתחים לא נותנים לו, אמר לו (רב ייבא) שהכוונה היא שאין נותנים לו מתנה מרובה אבל נותנים לו מתנה מועטת.

רב פפא, שהיה גבאי צדקה⁵, הסיק מדברי חכמי התוספתא שאין לתת לעני המחזר על הפתחים צדקה מהקופה הציבורית. כספיל הקופה מיועדים לעניים שאינם מחזרים על הפתחים, אם מפני הבושה או מחמת מגבלה גופנית. רב ייבא הביע חשש שאם גבאי הצדקה לא ייתן צדקה לעני המחזר על הפתחים, גם בעלי הבתים ימנעו מלתת לו בחושבם שאינו זקוק, או אינו ראוי לצדקה, והוא עלול למות ברעב. ואכן מדברי תשובתו של רב פפא נראה שאין בכוונתו לפסוק כי אין לתת לעני מאומה. כוונתו היא שאין לתת לעני מתנה מרובה, אלא מתנה מועטת. ייתכן שרב ייבא אינו חלוק באופן עקרוני עם רב פפא, אלא הוא סבור שאם גבאי הקופה לא יעשו מעשה פומבי של נתינה, ולו מועטת, הדבר ישפיע על הנותנים האחרים שימנעו מלתת לאותו עני, ולכן הוא סבור שיש לתת מעט צדקה מהקופה גם לעני המחזר על הפתחים⁶.

4. בבא בתרא דף ט, עמוד א.

5. ראה רש"י, שם, ד"ה, אין נזקקין לו: "לתת מעות מן הקופה...". תוספות, שם, ד"ה, לא איזדקיק ליה: "רב פפא גבאי היה ולא נתן לו מן הקופה כדתניא אין נותנין לו מן הקופה כיון שמחזר על הפתחים".

6. פרשני התלמוד והפוסקים הראשונים דנים בשאלה האם לדעת רב ייבא צריכים גבאי קופת הצדקה לתת לעני המחזר על הפתחים מתנה מועטת מכספי הקופה או מכיסו הפרטי של הגבאי. מפילוש המיזחס לרבנו גרשום מאור הגולה וכן מפירוש רש"י (בבא בתרא ט, ע"א, ד"ה: אין נזקקין לו) ומפירוש התוספות (שם, ד"ה: "לא איזדקיק ליה") נראה שעל הגבאי לתת מקופת הצדקה מתנה מועטת. גם הרא"ש בפירושו לבבא בתרא (אות לה) כותב: "ואם היה עני המחזר על הפתחים אין נזקקין ליתן לו מן הקופה מתנה מרובה אבל נזקקין לו למתנה מועטת". הרמב"ם הלכות מתנות עניים, פרק ז, ז פוסק: "...ועני המחזר על הפתחים אין נזקקין לו למתנה מרובה אבל נותנין לו מתנה מועטת...". רבי יעקב בעל "הטורים" (טור יורה דעה, הלכות צדקה, סימן רנ) סבור שהרמב"ם פוסק כי על גבאי הצדקה לתת לעני מתנה מועטת מכיסו הפרטי, אך פרשנות זו נדחית מכל וכל על ידי רבי יוסף קארו, הכותב בפירושו בית יוסף (טור י"ד, שם): "... ורבנו הפליג דעת הרמב"ם לדעת אחרת שהיא הפך המפרשים והפוסקים...". ואכן רבי יוסף קארו פוסק בשולחן ערוך, יורה דעה, סימן רנ, סעיף ג: "עני המחזר על הפתחים אין נותנין לו מהקופה מתנה מרובה אלא מתנה מועטת".

גם בתלמוד הירושלמי דנים חכמי א"י בנושא היחס לעני המחזר על הפתחים. החידוש בדברי הירושלמי הוא לכאורה בהגדרה המדויקת של גודל הצדקה שעל הגבאי לתת לאותו עני, בניגוד לתלמוד הבבלי המסתפק בהגדרה כוללת של הנתונה - מתנה מועטת - מבלי לפרש מה גודלה של נתונה זו. להלן דברי הירושלמי:

"תני המסבין על הפתחים אין נזקקין להן לכל דבר.

אמר רבי יונה ובלחוד דלא יפחות ליה מן ארגון דיליה⁷.

תרגום: שנה החכם עניים המסבין על הפתחים, לא צריך לתת להם כל דבר.

אמר רבי יונה ובלבד שלא יפחות לו מן המעה שלו.

רבי יונה סבור שאין כוונת חכמי התוספתא, שהעני המחזר על הפתחים לא

יקבל מאומה מהקופה הציבורית.

כוונתם היא שאין לתת לו צדקה מרובה, אך יש לתת לו לפחות מטבע בשם ארגון, שהייתה כנראה מטבע בעלת ערך נקוב נמוך ביותר. ייתכן שרבי יונה סבור שגבאי הקופה יתנו לעני, המחזר על הפתחים ואינו מצליח לאסוף סכום המספיק לקניית לחם לפרנסת בני ביתו, סכום כסף שיאפשר לו לקנות את המזון לפרנסת בני ביתו לאותו יום⁸.

נראה, איפוא, שחכמי ישראל סבורים כי אסור לגבאי הצדקה, הממונים על הקופה הציבורית, להתעלם מהעניים המחזרים על הפתחים. על גבאי הצדקה לתת להם מתנה מועטת מהקופה. אותם עניים יאספו את הסכומים הנחוצים לפרנסתם ופרנסת בני ביתם, מסיבוב על פתחי הבתים וברחובות העיר. לו היו גבאי הצדקה מתעלמים ולא נותנים לאותם עניים מאומה, היה הדבר מתפרש כהנחיה שאין לתת צדקה לאותם עניים והם היו יוצאים בידיים ריקות ומסתכנים בחרפת רעב.

7. ירושלמי פאה, פרק ח, הלכה ו.

8. ראה: Sperber, Daniael. Romen Palestine 200-400' Money And Prices' Bar Ilan Univ. C1978. עמ' 156-161.

לדעת שפרבר, רבי יונה סבור שאם העני אינו מצליח לאסוף במשך יום אחד סכום השווה לארגון (סכום שניתן לקנות בו, במחירי אותה תקופה, בין ארבע לשש ככרות לחם) הוא יקבל צדקה מהקופה הציבורית. לדעת רבי יונה (שחי בסביבות שנת 340 לספירה, והכיר את התנאים הכלכליים בא"י) היה קשה לעני באותה תקופה לאסוף במשך היום את הסכום הדרוש לקניית המזון ולכן קיבל את ההשלמה לסכום הנדרש מקופת הצדקה.

ב. היחס לעניים המחזרים על הפתחים ולקבצני רחוב

התופעה של עניים המחזרים על הפתחים היא כנראה קדומה מאוד. כבר במקורות שבתוספתא ובתלמודים אנו מוצאים התייחסות לתופעה זו. אמנם חכמי המשנה והתלמודים לא דנו בשאלה האם זו תופעה רצויה או צריך להגביל אותה ואולי גם לאסור אותה, ובמקביל לפרנס את כל העניים מקופת הצדקה הקהילתית, שבה שותפים כל חברי הקהילה בהתאם ליכולותיהם הכלכליות. בספרות התושב"ע, שנכתבה בתקופות היסטוריות מאוחרות יותר אנו מוצאים, כנראה לראשונה, דיון בלגיטימציה של החזרה על הפתחים.

אל הרשב"א, (בן המאה ה-13), הופנתה השאלה הבאה:

"שאלה: עניי העיר מרובין, והמלכות ביוקר, על כן נפלה קטטה בין העשירים. כי העשירים הגדולים אומרים יחזרו על הפתחים, ונתן להם כולנו פת בכל יום... והבינוניים טוענין שאין הדין נותן כן, אלא שישבו בבתיהם ולא יחזרו על הפתחים... ותהיה פרנסתם מוטלת על הציבור ונפרע כולנו לפי העושר..." תשובה: שורת הדין כדברי העשירים הבינוניים... ומ"מ בכל המקומות מפרנסין מן הקופה ולפי ממון, ואם יחזרו לאחר מכן על הפתחים יחזרו, וכל אחד נותן לפי דעתו ורצונו⁹.

לפינו דיון בשאלה האם ניתן למנוע, באמצעות תקנה שיתקנו פרנסי העיר, את תופעת החזרה על הפתחים. בוויכוח בין עשירי העיר, התורמים לקופת הצדקה, לא מוזכר במפורש הרצון לתקן תקנה בנושא ולשרש את התופעה. הויכוח נובע כנראה מרצונם של העשירים הבינוניים לחסוך בהוצאותיהם לצדקה, ומאידך גיסא העשירים הגדולים, שהם התורמים העיקריים לקופה, סבורים שאם העניים יחזרו על הפתחים מידי יום, הדבר יקטין את הוצאותיהם לקופת הצדקה. למעשה מתקיים דיון בנושא הגבלת תופעת החזרה על הפתחים, ויש לנו פסיקה של אחד מגדולי הפוסקים הראשונים, הפוסק שהעניים רשאים להמשיך ולחזר על הפתחים גם לאחר שיקבלו צדקה מהקופה¹⁰.

מתקנות שנתקנו בקהילות ישראל בארצות שונות באירופה, ניתן להתרשם שנעשו ניסיונות ע"י פרנסי הקהילות לצמצם ואולי אף לאסור על העניים לחזר על הפתחים. נראה שהסיבות שהניעו את הפרנסים נמצאות הן ברובד הכלכלי והן ברובד החברתי. מבחינה כלכלית זול יותר ואולי גם נוח יותר לתרום לקופה

9. שאלות ותשובות הרשב"א, חלק ג, סימן ש"פ.

10. בשו"ע, יורה דעה, סימן ר"נ, סעיף ג, פוסק רבי יוסף קארו על בסיס דברי הרשב"א הנ"ל: "עניי העיר מרובים, והעשירים אומרים יחזרו על הפתחים, והבינוניים אומרים שלא יחזרו על הפתחים, אלא תהיה פרנסתן מוטלת על הציבור לפי ממון, הדין עם הבינוניים".

סכום קבוע, מדי שבוע או מדי חודש, ולא לתת מדי יום, ואולי מספר פעמים ביום, צדקה, מזון וביגוד לכל עני המתדפק על הדלת. מבחינה חברתית, התקנה, האוסרת על העניים לחזור על הפתחים, חוסכת את המראות הלא נעימים שבמפגש היום יומי עם העניים, בפתחי הבתים וברחובות.

להלן מספר דוגמאות של תקנות, שניתקנו בקהילות ישראל, האוסרות על העניים לחזור על הפתחים:

1. בעיר קרקוב שבפולין תוקנו, בשנת הישנייה (1595), תקנות ועל פיהן נאסר על העניים לקבץ צדקה מבית לבית או לשבת לצורך זה ברחוב או חוץ לרחוב¹¹.

2. בעיר פוזנא שבפולין בשנת ה'ת"ו (1646) תיקנו פרנסי הקהילה תקנה ולפיה אסור לעניים מקומיים ולעניים הבאים מחוץ לעיר לחזור על הפתחים בפורים. כדי שבעלי הבתים לא יתביישו מהעניים, נערכה לפני פורים, מגבית שחולקה לעניים בפורים¹².

3. בעיר ליוורנו שבאיטליה הוחלט ש"לא יוכלו העניים לפשוט יד ליד דלתות בית הכנסת ולא לבקש נדבה בדרכים" או בבתים, ואיסור מוטל על הכול ליתן לכל המבקש כנייל, תחת אזהרת עונש...¹³.

"החפץ חיים", רבי ישראל מאיר מראדין, תוקף בחריפות את הניסיונות לאסור על העניים לחזור על הפתחים.

לדעתו תקנות האוסרות על העניים, בין עניים הבאים מחוץ לעיר ובין עניים מקומיים, לחזור על הפתחים, גורמות עוול הן לעניים והן לבעלי הבתים שבעיר:

"וחדשים מקרוב באו שמונעין רגלי עניים מלבוא לפתחי בע"ב ואין דואג עליהם לחיותם ברעב, ותירוצם לפנייהם שכוונתם לטובה כי ע"י שמתרבים העניים יש היזק לאביוני העיר... ובאמת הוא טעות גדול דכי בשביל שיש בע"ב יורדים בעיר הותר למנוע צדקה משאר העניים לגמרי, דנהי שאין צריך ליתן לעני המחזיר על הפתחים מתנה מרובה אבל מתנה מועטת הלא צריך כ"א ליתן לו... וכ"ש שע"י תקנתם זאת הלא מונעין צדקה גם מעניי העיר אלמנות ויתומים, ומי התיר להם לעשות ככה..."¹⁴.

11. ראה הורוביץ, אלימלך. "זיהיו עניים (הגונים) בני ביתך": צדקה, עניים ופיקוח חברתי בקהילות יהודי אירופה בין ימי הביניים לראשית העת החדשה. בתוך: דת וכלכלה. בעריכת: בן ששון, מנחם. ירושלים.

12. ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא, ירושלים תשכ"ז. עמ' 203.

13. ראה בן זמרה, אליהו. "הצדקה בראי תקנות הקהל באיטליא בראשית ימי הפוסקים האחרונים". בתוך: ספר זכרון לאברהם שפגילמן. תל-אביב, תשל"ט. עמ' 195.

14. הכהן, רבי ישראל מאיר. "אהבת חסד". ישראל תשכ"ז. פרק יז.

האיסור לחזר על הפתחים פוגע בעניים ובבני משפחותיהם, ועלול להוביל לחרפת רעב ולסכנה קיומית למשפחות העניים. אם העניים יחזרו על הפתחים לאחר שיקבלו את חלקם מהקופה, הם יוכלו לספק את צרכיהם הן במזון והן בביגוד, כי רוב בעלי הבתים לא ימנעו עצמם מלתת משהו לכל עני. לדעת "החפץ חיים", התקנה האוסרת על העניים לחזר על הפתחים פוגעת לא רק בעניים, אלא גם בבעלי הבתים הנותנים. הוא מנמק את דעתו בנושא בדברים הבאים:

א. הרמב"ם פוסק ש"המעלות לא יגיעו לאדם לפי רוב גדל המעשה אבל לפי רוב המעשים" ולכן עדיף לתת לעני כמות קטנה של צדקה מספר פעמים, מאשר לתת לגבאי הקופה סכום גדול של כסף בפעם אחת.
ב. היות ולא כל תושבי העיר נותנים מכספם לקופה, אלא רק בעלי היכולת, הרי שאם העניים לא יחזרו על הפתחים תימנע לחלוטין מצוות צדקה ממספר בעלי בתים, שהיו נותנים לאותם עניים פרוטה או פרוטה ואולי בגד מביתם.
ג. מוכח בתלמוד הבבלי¹⁵, שבחלוקת מזון לעניים יש מצווה גדולה יותר מחלוקת מעות. האיסור לחזר על הפתחים מונע מבעלי הבתים לקיים את המצווה כהלכתה.

מדבריו ניתן ללמוד שהיו כנראה תקנות עירוניות, שהנהלת העיר הנוכרית תיקנה, ולפיהן אסור היה גם לעניי הנכרים לחזר על הפתחים ולקבץ נדבות ברחובות העיר. עניים שנתפסו על-ידי הפקחים העירוניים, היו סופגים מכות וביזיונות. איסור מטעם הקהילה היהודית על עניי ישראל לחזר על פתחי בתי ישראל שבעיר, עלול היה לגרום לכך שיהודי ילשין וימסור את העני לידי השלטונות הנכריים, והתוצאה הסופית היא: ...עבירה גוררת עבירה, שעל ידי זה באים לידי איסור מלשינות, ונמסרו עניים לידי זרים להכותם ולבזותם...¹⁶.

הרב זוין נדרש לנושא זה של קבצני רחוב, על ידי מר דב רוזן ממשד הפנים. לאחר שעיריית תל-אביב פנתה אל שר הפנים בבקשה ליזום תיקון בחוק, לפיו אפשר יהיה להרחיק פושטי יד מהרחוב, מפני שהם מהווים מטרד לעוברים ושבים, מכערים את פני הרחוב ומהם מעוררים בחילה יותר מאשר חמלה. בתשובתו כתב הרב זוין: "...אשר בקשני כמה פעמים להביא לו חוות דעת בדבר שעיריית ת"א מבקשת אישור ממשד הפנים על רצונם לתקן תקנה שעניים לא

15. במסכת כתובות, דף סז, ע"ב, מסופר על מר עוקבא ואשתו שהסתתרו בתוך תנור מוסק, כדי שלא לבייש את העני. רגליה של האישה לא נכחו מחום התנור ורגליו של מר עוקבא נכוו. הסיבה לכך היא שהאישה נתנה פת לחם לעניים ובכך קירבה את הנאתם, ואילו מר עוקבא נתן להם כסף והם היו צריכים לטרוח ולקנות מזון. מכאן שיש מצווה גדולה יותר בנתינת מזון כצדקה לעניים.

16. הכהן, רבי ישראל מאיר, "אהבת חסד", פרק יז, ד"ה: "הגה וחדשים מקרוב באו".

ישבו ברחובות העיר לשם קיבוץ נדבות, אלא שעיריית ת"א תקציב להם סכום חודשי מעזרה סוציאלית. הנה זה לא שמעתי, כיוצא בזה שמעתי, בספר "אהבת חסד" לבעל החפץ חיים ז"ל פרק י"ז כתב: "חדשים מקרוב באו שמונעים רגלי עניים מלבוא לפתחי בע"ב וקוצבים איזה קצבה על בע"ב שבעיר בשבילם", והאריך הרבה בזה שחס וחלילה לעשות כן מכמה טעמים¹⁷.

בהמשך דבריו מביא הרב זוין מעשה בפרנסי העיר בדדציב, שרצו לתקן תקנה האוסרת על העניים לחזר על הפתחים. הפרנסים פנו לצדיק רבי לוי בן עירם שיתמוך בתקנה. הרב סירב וקבע שתקנה כזו מזכירה לו את תקנות הציבור בסדום ועמורה, שבגינן נענשו אנשי הערים. הנ"ל בעונש חמור ביותר. הרב זוין מציע שיאפשרו לקבצני העיר להישאר ברחוב, אך יורו לעניים לשבת במקום קבוע בשקט ומי שירצה לתת להם צדקה ייתן.

הרב חיים דוד הלוי, ששימש כרבה הראשי של העיר ת"א, נתבקש לחוות את דעתו ביחס לעניים המחזרים על הפתחים. בין שאר דבריו מתייחס הרב לעניים התובעים סכומי כסף גדולים ואינם מסתפקים במועט. הרב פוסק, שאין לתת לאותם עניים יותר ממתנה מועטת כמוגדר בהלכה, גם אם בידם מכתב המלצה מרב או מרופא, מפני ש "לא ניתן לסמוך על כל המלצה"¹⁸. הרב אבינר מוסיף שאם העני נעלב ומסרב לקבל מתנה קטנה, סימן שאינו עני באמת¹⁹.

17. ראה: זוין, הרב ש. /רוזן, דב. "שאלה ותשובה בדין פושטי יד ברוות הרבים". "שנה בשנה" (תש"ל), עמ' 146-148.

18. הלוי, הרב חיים דוד, "עשה לך רב". ת"א, תשמ"א. כרך ט, שאלה יט, עמ' לד.

19. אבינר, הרב שלמה, "אוספי נדבות". באהבה ובאמונה. (דף פרשת שבוע בהוצאת מכון מאיר). ה' תמוז, תשנ"ט.

ג. סיכום

במאמר זה עסקנו בשאלות הקשורות לעניים המחזרים על הפתחים ולקבצני רחוב. מצאנו שחכמי ישראל סבורים שאין לאסור על העניים לחזור על הפתחים. תקנות האוסרות על העניים לקבץ נדבות בפתחי הבתים וברחובות, אינן מתיישבות עם מצוות התורה והנחיותיה. תקנות מסוג זה מכוננות בפי חכמים "תקנות סדום ועמורה", ערים שבהן אסור היה לקבץ נדבות וכל מי שעבר על כך נענש בעונשים חמורים ביותר. תושבי סדום ועמורה נענשו, כידוע, על עבירותיהם החברתיות במוות ובחורבן עריהם. בשאלת גובה הצדקה שיש לתת לעניים המחזרים על הפתחים, נראה שיש הסכמה בין חכמי ישראל לדורותיהם, מחכמי התלמודים עד לחכמי ימינו, כי יש לתת לעני כזה מתנה מועטת. הנחת היסוד היא, שאם כל אדם ייתן לעני מתנה מועטת, יוכל העני לאסוף "די מחסורו". אותה מתנה מועטת אינה מוגדרת כמותית באופן מדויק, והיא משתנה מתקופה לתקופה ממקום למקום ומנותן לנותן. אם העניים אינם מסתפקים במה שמוצע להם ותובעים סכומים גדולים יותר, אין לתת להם יותר ואולי אף אין לתת להם כלל.